

KRZYSZTOF BRZECHCZYN

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Instytut Filozofii
Zakład Epistemologii i Kognitywistyki

MIĘDZY IDEALIZACJĄ,
FILOZOFIĄ HISTORII A METAFIZYKĄ.
PRÓBA PREZENTACJI I RECEPCJI
WĄTKÓW BADAWCZYCH
W TWÓRCZOŚCI NAUKOWEJ
LESZKA NOWAKA

1. O przyjętej konwencji prezentacji

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja twórczości naukowej Leszka Nowaka (1943–2009), który w 1970 r. rozpoczął pracę w Instytucie Filozofii¹. Jest on autorem siedmiu teorii naukowych wielkiego zasięgu: koncepcji idealnego prawodawcy, idealizacyjnej teorii nauki, adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego, kategorialnej interpretacji dialektyki, nie-Marksowskiego materializmu historycznego, nie-Ewangelicznego modelu człowieka i metafizyki unitarnej. Teorie te były fragmentem szerszej

---

¹ W niniejszym tekście wykorzystuję – odpowiednio zmodyfikowane – fragmenty moich wcześniejszych artykułów o osobach i koncepcjach szkoły poznańskiej: K. Brzechczyn, *Dynamika formacji. O Piotra Buczkowskiego koncepcji marksizmu analitycznego*, w: K. Bondyra, M.S. Szczepański, P. Śliwa (red.), *Państwo, samorząd i społeczności lokalne*, Wyd. WSB, Poznań 2005; idem, *Leszek Nowak*, w: B. Andrzejewski, R. Kozłowski (red.), *Słownik filozofów polskich*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2006; idem, *Sylwetka naukowa Profesora Krzysztofa Łastowskiego*, w: K. Brzechczyn, A. Klawiter, P. Przybylski (red.), *Przyroda – społeczeństwo – umysł. Między biologią a filozofią*, Sorus, Poznań 2007; idem, *Wokół periodyzacji procesu historycznego. Od adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego do nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, w: T. Buksiński (red.), *Filozofia na Uniwersytecie w Poznaniu. Jubileusz 90-lecia*, Wyd. Naukowe IF UAM, Poznań 2010.

formacji teoretycznej, nazywanej w początkach lat 70. Poznańską Szkołą Metodologiczną².

W nauce miernikiem twórczości uczonego jest liczba opracowanych przez niego oryginalnych koncepcji i pomysłów. Miernikiem zaś recepcji tych propozycji intelektualnych jest liczba prac, którymi inspiruje innych autorów. Inspiracja ta może być wieloraka. Dana teoria może być aplikowana do nowych problemów badawczych – wtedy poszerza się zakres jej zastosowania. Może też być korygowana i modyfikowana – wtedy rozbudowie ulega ciąg składających się na nią modeli. Może wreszcie być zestawiana i porównywana z innymi teoriami – wtedy jej struktura staje się bardziej klarowna i można zauważyć jej formalne i merytoryczne podobieństwo (lub jego brak) do innych teorii. W przypadku Leszka Nowaka mamy do czynienia z uczonym światowego formatu, którego koncepcje (zwłaszcza idealizacyjna teoria nauki) zyskały międzynarodową renomę i były poddawane wszystkim trzem wymienionym zabiegom heurystycznym³.

Okolicznościowy charakter niniejszej publikacji sprawia, że w prezentacji twórczości naukowej Leszka Nowaka i jego recepcji zostałem zmuszony przyjąć trzy ograniczenia. Przedstawiam wyłącznie dorobek naukowy Leszka Nowaka w okresie jego pracy w Instytucie Filozofii (pomijam zatem jego wczesne publikacje z filozofii i metodologii prawa).

Prezentacja recepcji twórczości naukowej Leszka Nowaka zostanie ograniczona do najbliższego kręgu jego współpracowników – autorów instytucjonalnie związanych z kierowanym przez niego Zakładem Dialektyki Poznania, a później – Zakładem Epistemologii⁴. Ponadto, aby zachować syntetyczny charakter tej prezentacji, za podstawowy przejaw oddziaływania naukowego uznałem głównie publikacje książkowe rozwijające opracowane przez niego teorie.

---

² K. Brzechczyn, P. Przybysz, *Poznańska Szkoła Metodologiczna*, w: *Encyklopedia Filozofii Polskiej*, t. II, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2011.

³ Wśród opublikowanych w ciągu ostatnich pięciu lat prac można wymienić choćby: F. Coniglione, *Realtà e astrazione: Scuola polacca ed epistemologia post-positivista*, Bonanno, Rome 2010; G. Borbone, *The Legacy of Leszek Nowak*, „Epistemologia” 34/2011; idem, *Leszek Nowak and the Idealizational Approach to Science*, „Linguistic and Philosophical Investigations” 10/2011; idem, *Scientific Progress: The Principle of Dialectical Correspondence*, „Linguistic and Philosophical Investigations” 12/2013; idem, *Metodologiczne dziedzictwo Leszka Nowaka*, „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki” 23/2014; G. Wolters, *European Humanities in Times of Globalized Parochialism*, „Bollettino della Società Filosofica Italiana” 208/2013, s. 10.

⁴ W Instytucie Filozofii problematykę idealizacji rozwijali jeszcze I. Nowakowa oraz J. Such, zaś w Instytucie Psychologii J. Brzeziński, T. Maruszewski, M. Gaul, E. Hornowska.

2. Idealizacyjna teoria nauki

Główną ideą tej koncepcji jest założenie, że teoria naukowa nie jest ani uogólnieniem faktów, ani systemem hipotetyczno-dedukcyjnym⁵. Teoria, zdaniem Leszka Nowaka, bardziej przypomina karykaturę niż fotografię. Budowa teorii w nauce rozpoczyna się bowiem od istotnej deformacji rzeczywistości w swym pierwszym, najbardziej wyidealizowanym modelu. Prawo idealizacyjne ma postać okresu warunkowego. W jego poprzedniku występują kontrfaktyczne założenia, na mocy których pomija się wpływ czynników uznanych przez badacza za uboczne. W jego następniku ukazane jest, jak badane zjawisko zależy od swego czynnika głównego. Otrzymane twierdzenie idealizacyjne obowiązuje zatem tylko pod tymi założeniami idealizującymi, i to pod wszystkimi.

Idealizacja jest tylko jedną stroną postępowania naukowego. Drugą stroną jest procedura konkretyzacji, w trakcie której dochodzi do znoszenia przyjętych założeń idealizujących i modyfikacji wyjściowego prawa idealizacyjnego. Polega ona na ukazaniu, w jaki sposób badane zjawisko zależy od czynników ubocznych. Otrzymuje się w ten sposób coraz bliższe empirycznym danym twierdzenia idealizacyjne. Konkretyzacja przebiega w określonym porządku. Najpierw uchyla się założenia idealizujące dotyczące tych czynników spośród klasy czynników ubocznych, które wywierają największy wpływ na badane zjawisko. Potem uwzględnia się działanie tych czynników, które wywierają mniejszy wpływ na badany przedmiot. Konkretyzacja kończy się w momencie uchylecia wszystkich założeń idealizujących i otrzymania zdania faktualnego.

W praktyce badawczej nigdy jednak nie przeprowadza się konkretyzacji ostatecznej. Zwykle, po przeprowadzeniu wielu konkretyzacji, wpływ pozostałych, mniej ważnych czynników ubocznych ustala się w sposób przybliżony, pod warunkiem wszakże, że poziom dopuszczalnych rozbieżności między danymi empirycznymi a rezultatem wyprowadzonym z teoretycznej formuły nie jest wyższy od generalnie uznawanego w danej dziedzinie nauki.

Wyjaśnianie zachowania danego zjawiska polega na ukazaniu zależności łączącej stany badanego zjawiska z głównym dlań czynnikiem. Następnie z tak sformułowanego prawa idealizacyjnego wyprowadza się coraz bardziej

---

⁵ Na temat idealizacji zob.: L. Nowak, *Idealizacyjna koncepcja nauki. Przegląd zastosowań i rozwinięć*, w: R. Egiert, A. Klawiter, P. Przybysz (red.), *Oblicza idealizacji*, „Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki” 15/1996.

realistyczne konkretyzacje, uwzględniające wpływ czynników ubocznych. Zdanie wyjaśniane jest konsekwencją sformułowanego na podstawie procedury konkretyzacji zdania faktualnego i warunków początkowych.

W latach 70. koncepcja idealizacji, za sprawą Nowaka⁶ i zespołu jego współpracowników, z których tylko część była zatrudniona w Zakładzie, przekształciła się w wielomodelową, systematyczną teorię nauki, analizującą tradycyjne dla tej dziedziny problemy, takie jak: status praw naukowych, model wyjaśniania, model sprawdzania empirycznego, relacji pomiędzy kolejnymi teoriami naukowymi itd. Przedstawię, zgodnie z przyjętymi kryteriami, w kolejności chronologicznej prace pracowników Zakładu.

Wojciech Patryas przedstawił rolę eksperymentów w testowaniu teorii naukowych wraz z idealizacyjną interpretacją klauzuli *ceteris paribus*⁷. W innej swojej pracy⁸ odtworzył założenia idealizujące i realistyczne, na których oparty jest racjonalny model jednostki ludzkiej. Renata Zielińska wprowadziła rozróżnienie między abstrakcją a idealizacją⁹. Warunek abstrahujący pomija istnienie danej wielkości, zaś warunek idealizujący – pomija wpływ, jaki dana wielkość wywiera na inną. Autorka zaproponowała pojęcie generalizacji progowej, wykorzystując tę kategorię do interpretacji pewnych teorii fizycznych. Krzysztof Łastowski wprowadził z kolei dwa typy czynników określanych na obiektach jednego (czynniki wewnątrzpoziomowe) i występujące przynajmniej na dwóch poziomach złożoności (czynniki międzypoziomowe) badanego obiektu¹⁰. Przykładowo w teorii ewolucji wyróżnia się trzy poziomy złożoności badanych obiektów: genotyp, organizm i populacje (gatunki). Korekta Łastowskiego pozwala wprowadzić pojęcie wielopoziomowych teorii naukowych, stosowanych przez niego m.in. do rekonstrukcji metodologicznych związków pomiędzy teoriami Linneusza, Lamarcka, Darwina i Mendla oraz syntetycznej, ekologiczno-populacyjnej i genetyczno-populacyjnej teorii ewolucji.

⁶ L. Nowak, *U podstaw Marksowskiej metodologii nauk*, PWN, Warszawa 1971; idem, *Zasady marksistowskiej filozofii nauki. Próba systematycznej rekonstrukcji*, PWN, Warszawa 1974; idem, *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, PWN, Warszawa 1977; idem, *The Structure of Idealization*, Reidel, Dordrecht 1980.

⁷ W. Patryas, *Eksperyment a idealizacja*, PWN, Warszawa – Poznań 1976.

⁸ W. Patryas, *Interpretacja humanistyczna a idealizacja*, PWN, Warszawa – Poznań 1979.

⁹ R. Zielińska, *Abstrakcja, idealizacja, generalizacja*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1981.

¹⁰ K. Łastowski, *Rozwój teorii ewolucji. Studium metodologiczne*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1987.

Andrzej Klawiter wyróżnił trzy postawy w nauce: uczestnika, rozumiejącego obserwatora i badacza¹¹. Zasadniczą tezą jego pracy jest to, że uprawianie nauki i jej badanie wymagają odmiennych postaw badawczych. Na postawę uprawiającego naukę składają się umiejętności rekonstruowania, interpretowania i rozwijania zastanych teorii. Postawa rozumiejącego obserwatora opiera się na umiejętności odtworzenia sytuacji problemowej, z którą zmagał się badany przez obserwatora naukowiec, oraz na umiejętności odpowiedzi, na ile proponowane przez naukowca rozwiązanie problemu jest adekwatne. Ta druga umiejętność zakłada wiedzę, jak jest naprawdę. Zdaniem autora postawa rozumiejącego obserwatora okazuje się mało przydatna w badaniach historii nauki. Dlatego też wprowadza on postawę badacza nauki zawierającą dwa komponenty: powstrzymywanie się od orzekania prawdziwości i fałszywości badanych przez niego teorii oraz powstrzymywanie się od zakładania jakichkolwiek tez należących do badanej przez niego dyscypliny naukowej.

W latach 70. i 80. metodę idealizacji stosowano głównie do rekonstrukcji teorii sformułowanych w naukach przyrodniczych i społecznych, takich jak ekonomia czy socjologia teoretyczna. W humanistyce natomiast idealizacja była wykorzystywana do rekonstrukcji koncepcji o wyraźnie lewicowym zabarwieniu ideowym, co rzutowało na ograniczenie zasięgu zastosowania idealizacji. Połączenie metody modelowej z koncepcjami ideowymi o prawicowym zabarwieniu ideowym nie jest takie oczywiste, ponieważ np. zwolennicy liberalizmu zarzucali swoim ideowym oponentom (np. marksistom) konstruktywizm, holizm i utopijność. Według nich tylko liberalizm miał wiernie opisywać kapitalizm, ponieważ nie został wymyślony, lecz pojawił się najpierw w praktyce społecznej ludzi. Piotr Przybysz, dokonując rozróżnienia między idealizacją normatywną a eksplanacyjną, stosuje zaś obie odmiany idealizacji do rekonstrukcji koncepcji Johna Rawlsa, Roberta Nozicka, Jamesa Buchanana i Gordona Tulocka¹². Pozwala mu to, po pierwsze, odtworzyć różnice między poszczególnymi koncepcjami politycznymi liberalizmu, po drugie, zrekonstruować antropologiczny model jednostki ludzkiej o takich własnościach, jak: autonomia, racjonalność, posiadanie i wolność. Model ten w filozofii politycznej liberalizmu pełni zarazem funkcję normatywnego ideału jednostki i społeczeństwa.

¹¹ A. Klawiter, *Postawa badawcza i struktura wytworu teoretycznego*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1991.

¹² P. Przybysz, *Modele teoretyczne we współczesnej filozofii politycznej liberalizmu*, Wyd. Naukowe WNS UAM, Poznań 2009.

3. Kategorialna interpretacja dialektyki

Jako ontologiczne założenie metody idealizacji opracowana została również kategorialna wykładnia dialektyki¹³, w której przyjmowano esencjalistyczną ontologię. Zakładano w niej, że na badane zjawisko w różny sposób wpływa wiele czynników. Tworzą one strukturę esencjalną danego zjawiska składającą się przynajmniej z dwóch poziomów. Na jej poziomie głębokim występują jedynie czynniki główne, zaś na poziomie powierzchniowym – czynniki główne wraz ze wszystkimi czynnikami ubocznymi. W analogiczny sposób można odtworzyć strukturę nomologiczną badanego zjawiska, czyli zależności między czynnikami a determinowanymi przez nie zjawiskami. Prawidłowością nazywa się zależność badanego zjawiska od czynnika głównego. Natomiast zależność powierzchniowa albo forma manifestacji prawidłowości jest określana przez wpływ wszystkich czynników oddziałujących na dane zjawisko.

Kategorialna interpretacja dialektyki zakłada zmienność czynników głównych, a co za tym idzie – prawidłowości, którym podlegają badane zjawiska. Można wyróżnić dwa podstawowe typy przekształceń struktur esencjalnych: rozwinięcia i transformacje. Rozwinięcia zachodzą w obrębie czynników ubocznych struktury esencjalnej badanego zjawiska, a transformacje – w obrębie czynników głównych. Pierwszy typ przekształceń prowadzi jedynie do zmiany formy manifestacji danej prawidłowości. Są to zatem zmiany ilościowe, w których czynnik główny, a więc i prawidłowość, pozostaje ten sam, a zmianie ulega tylko repertuar czynników ubocznych pociągający za sobą zmianę formy manifestacji danej prawidłowości. O wiele bardziej doniosłymi przekształceniami są transformacje, które dokonują się w obrębie czynników głównych dla badanych zjawisk. Prowadzą one do zmiany prawidłowości, której podlegało dane zjawisko.

Koncepcja ta sama została wyłożona na sposób idealizacyjny. Leszek Nowak opracował pięć coraz bardziej złożonych modeli: kategorii, unifikacji kategorialnej, związku międzykategorialnego, formy kategorialnej i historii globalnej. Do najważniejszych jak dotąd rozwinięć dialektyki kategorialnej należy publikacja Antoniego Witkowskiego¹⁴, w której autor tak rozbudowuje wyjściową koncepcję, aby można było w niej rozpatrywać byty jednostkowe

¹³ L. Nowak, *U podstaw dialektyki marksowskiej. Próba interpretacji kategorialnej*, PWN, Warszawa 1977.

¹⁴ A. Witkowski, *Z problematyki zmienności indywidualów. Przyczynek do ontologii kategorialnej*, Nakom, Poznań 1992.

i konkretne. Następnie rozwinięcie to wykorzystuje w charakterystyce ontologicznych osobliwości przedmiotu nauk historycznych.

4. Adaptacyjna interpretacja materializmu historycznego

Jednym z głównych zastosowań idealizacyjnej teorii nauki był materializm historyczny. W obiegowej interpretacji marksizmu globalne zależności między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji, bazą społeczną a nadbudową polityczno-prawną, warunkami społeczno-ekonomicznymi a określonymi stanami świadomości społecznej pojmowano w sposób przyczynowy. Rodziło to znane trudności interpretacyjne, gdyż nie wiadomo było, w jaki sposób siły wytwórcze mają powodować pojawienie się określonych stosunków produkcji, baza społeczna (siły wytwórcze wraz ze stosunkami produkcji) wpływać na nadbudowę polityczno-prawną, zaś warunki społeczno-ekonomiczne – wywoływać wystąpienie określonych stanów świadomości społecznej.

Rozwiązaniem tej sytuacji było adaptacyjne pojmowanie tych zależności przedstawione przez Leszka Nowaka¹⁵, które głosi, że ze zbioru stanów rzeczy α upowszechnia się ten stan rzeczy A , który – przy danych warunkach B – prowadzi do rezultatu posiadającego własność k w stopniu najwyższym.

Swoją propozycję interpretacyjną autor ilustrował następującym przykładem. Załóżmy, że ktoś wymyślił nowe urządzenie (warunki B) zapewniające wzrost wydajności pracy, a zatem możliwość wzrostu produktu dodatkowego (kryterium adaptacji k). Właściciele, porównując różne systemy organizacji produkcji (przekazane przez tradycję, wymyślone przez specjalistów itd.), wybierają taki system (stan rzeczy A), który według nich zapewni im – przy stosowaniu owego urządzenia – wzrost produktu dodatkowego. Jeżeli jednak oczekiwany wzrost nie nastąpi, to właściciele sądząc, iż się pomylili w swoim wyborze, będą nadal szukać optymalnego przy danym poziomie sił wytwórczych systemu organizacji produkcji. Jeżeli zaś któryś z właścicieli będzie zwlekał z reorganizacją produkcji, to będzie otrzymywał coraz mniejszy produkt dodatkowy, aż w końcu zbankrutuje. Po dostatecznie długim czasie metodą prób i błędów oraz eliminacji tych, którzy uczyli się

¹⁵ L. Nowak, *Teoria formacji społecznej jako teoria adaptacyjna*, „Studia Socjologiczne” 4/1973, ss. 5–21. Na temat adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego: idem, *Adaptacyjna interpretacja materializmu historycznego: przegląd. Przyczynek do polskiego materializmu analitycznego*, w: L. Nowak, P. Przybysz (red.), *Marksizm, liberalizm, próby wyjścia*, „Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki” 17/1997, ss. 29–71; K. Brzechczyn, *Dynamika formacji...*; idem, *Wokół periodyzacji procesu historycznego...*

nie dość szybko, w danej dziedzinie gospodarki nastąpi upowszechnienie optymalnego systemu organizacji produkcji ze względu na wprowadzone nowe urządzenie. Zależność adaptacyjna między poziomem sił wytwórczych a systemem organizacji produkcji została sformułowana następująco:

(I) ze zbioru danych historycznie systemów organizacji produkcji przyjmuje się w skali globalnej ten system, który zapewnia przy danym poziomie sił wytwórczych najwyższy produkt dodatkowy dla właścicieli środków produkcji.

Analogiczna zależność adaptacyjna zachodzi między nadbudową a bazą ekonomiczną:

(II) ze zbioru historycznie danych systemów polityczno-prawnych przyjmuje się w społeczeństwie ten, który zapewnia – przy danym stanie bazy ekonomicznej – optymalny dla klasy panującej system organizacji produkcji.

Podobnie adaptacyjny charakter ma zależność świadomości społecznej od bytu społecznego. Tutaj interesy klasy właścicieli gwarantowane przez system polityczno-prawny pełnią funkcję selektora indywidualnych idei. W skali masowej rozpowszechniają się takie poglądy, które w danych warunkach społeczno-ekonomicznych zapewniają trwałość systemowi politycznemu. Przedstawia to następująca zależność:

(III) ze zbioru danych historycznie systemów idei przyjmują się w społeczeństwie te, które zapewniają – przy danych warunkach społeczno-ekonomicznych – najwyższą stabilność systemowi prawno-politycznemu.

Zależność (I) opisuje dostosowywanie się systemów organizacji produkcji do poziomu sił wytwórczych. Poziom sił wytwórczych wraz z optymalnym systemem produkcji (stosunkami produkcji) stanowi bazę ekonomiczną. Zależność (II) opisuje dostosowywanie się systemów polityczno-prawnych do bazy ekonomicznej. Mianem nadbudowy polityczno-prawnej określa się optymalny system polityczno-prawny. Baza ekonomiczna wraz z nadbudową polityczno-prawną tworzy warunki społeczno-ekonomiczne. Do nich dostosowuje się, opisywana przez zależność (III), świadomość społeczna. Uzyskane w ten sposób twierdzenia adaptacyjne – obowiązujące przy licznych założeniach idealizujących – składają się na model wyjściowy formacji społeczno-ekonomicznej. Ich stopniowe uchylanie (jednym z kluczowych było założenie o stabilności sił wytwórczych) stało się podstawą rozwoju adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego.

Przedstawię jeden z przykładów takiej konkretyzacji. Wyjściowa rekonstrukcja materializmu historycznego zakładała statyczne ujęcie sił wytwórczych. Założenie to zostało uchylone przez Krzysztofa Łastowskie-

go¹⁶, który wykorzystując analogię między rozwojem gatunków biologicznych a społeczeństw ludzkich, wprowadził czynnik kierunkowego, stabilizującego i różnicującego rozwoju sił wytwórczych. Stabilizujący rozwój sił wytwórczych występuje w obrębie każdej formacji. Ma on charakter ilościowy i polega na stopniowych udoskonaleniach istniejących narzędzi pracy. Ten rodzaj wzrostu sił wytwórczych nie prowadzi do całościowego przekształcenia dotychczasowych systemów organizacji produkcji, systemu polityczno-prawnego i świadomości społecznej. Mogą one ulegać co najwyżej drobnym, stopniowalnym zmianom, zapewniającym z punktu widzenia właścicieli efektywniejsze zawłaszczanie produktu dodatkowego.

Sytuacja zmienia się, gdy następuje kierunkowy rozwój sił wytwórczych związany z pojawieniem się nowego rodzaju wytwórczości (np. przemysłu w społeczeństwie agrarnym). Wyłania się wtedy nowa klasa właścicieli, która maksymalizuje nowy rodzaj produktu dodatkowego. Prowadzi to do zmiany dotychczasowego kryterium adaptacji. Jeżeli nowe siły wytwórcze zdominują produkcję gospodarczą, to do nich w trybie adaptacyjnym dostosowuje się i upowszechni nowy sposób organizacji produkcji, nadbudowa polityczno-prawna i świadomość społeczna.

Łastowski dopuszczał również pojawienie się nowego rodzaju sił wytwórczych, który będzie wprawdzie odrębny od dotychczasowego, lecz nie będzie od niego bardziej produktywny. Może wówczas dojść do zróżnicowanego rozwoju sił wytwórczych: w społeczeństwie takim wyłaniają się dwie (lub więcej) klasy właścicieli środków produkcji, które maksymalizują odmienne rodzaje produktu dodatkowego. Wykształcają się dwa (lub więcej) kryteria adaptacji. Do poziomu sił wytwórczych znów – w trybie zależności adaptacyjnej – dostosowują się nowe sposoby organizacji produkcji, nadbudowa polityczno-prawna i świadomość społeczna. Jest to podstawą sformułowania wielościętkowego obrazu rozwoju społecznego, w którym przyjmuje się, że nie wszystkie społeczeństwa musiały przechodzić przez te same formacje społeczne. Takim przypadkiem może być kwestia formacji azjatyckiej.

W toku adaptacyjno-idealizacyjnej rekonstrukcji materializmu historycznego Nowak dostrzegł sprzeczność między założeniami filozoficznymi marksizmu a jego teorią społeczną. Sprzeczność ta, nazwana paradoksem historyzmu, polega na tym, że dialektyka marksowska (przynajmniej jej kategoriałna rekonstrukcja) głosi zmienność czynników głównych badanych zjawisk. Tymczasem Marksowski materializm historyczny utrzymuje, że siły wytwórcze i stosunki produkcji zawsze są istotnymi determinantami

---

¹⁶ K. Łastowski, *Problem analogii teorii ewolucji i teorii formacji społeczno-ekonomicznej*, PWN, Warszawa – Poznań 1981.

życia społecznego we wszystkich społeczeństwach i we wszystkich okresach historycznych.

Z paradoksem historyzmu próbowano sobie poradzić, opracowując idealizacyjno-adaptacyjną interpretację Engelsowskiego materializmu historycznego. Według tego ujęcia – rozwijanego głównie przez Jolantę Burbelkę¹⁷ – głównym czynnikiem w społeczeństwach pierwotnych nie jest produkcja gospodarcza, lecz reprodukcja życia. Dopiero w epoce społeczeństw klasowych produkcja dóbr materialnych staje się czynnikiem głównym.

Według rekonstrukcji podstawowych pojęć Engelsowskiego materializmu historycznego podstawowym elementem bazy rodowej jest czynnik reprodukcji życia i stosunków pokrewieństwa. Nadbudowa ekonomiczno-polityczna i baza rodowa składają się na byt rodowy, czyli warunki rodowo-społeczne. Warunki te determinują świadomość upowszechnioną w całym społeczeństwie. Ponieważ mamy do czynienia ze społeczeństwem przedklasowym, jest to świadomość plemienna, a nie dominującej klasy społecznej. Ze względu na stosunki pokrewieństwa – formę małżeństwa – Burbelka wyróżnia trzy formacje rodowe. W pierwszej formacji rozpowszechnione było małżeństwo grupowe I stopnia, z którego wyłączone zostały najpierw stosunki seksualne między rodzicami a dziećmi, a później – między braćmi a siostrami. W kolejnej formacji upowszechniło się małżeństwo grupowe II stopnia, z którego wyłączeni zostali ze stosunków seksualnych bliźsi i dalsi krewni. W trzeciej formacji rodowej upowszechniło się małżeństwo monogamiczne, regulujące jeszcze bardziej restrykcyjnie stosunki seksualne w społecznościach ludzkich. Ta diachroniczna ewolucja form małżeństwa prowadzić miała – według przedstawionej interpretacji – do uzyskania jak najzdrowszego potomstwa. Zdaniem autorki rozwój ludzkości można podzielić na dwie zasadnicze epoki: rodową i klasową, a w ich ramach dopiero na formacje społeczno-rodowe i społeczno-ekonomiczne.

Wyróżnienie dwóch materializmów: Engelsowskiego i Marksowskiego postawiło problem ich uogólnienia oraz zbudowania trzeciej formy materializmu, która dałaby się stosować do systemów realnego socjalizmu. Próby uogólnionej teorii materializmu historycznego podjął się Andrzej Klawiter¹⁸, zaś próby opracowania trzeciej odmiany materializmu – Piotr Buczkowski, Andrzej Klawiter i Leszek Nowak¹⁹. Autorzy ci przyjęli założenie, że sfera

¹⁷ J. Burbelka, *Epoki i formacje. Próba rekonstrukcji adaptacyjnej*, Ossolineum, Kraków 1980.

¹⁸ A. Klawiter, *Problem metodologicznego statusu materializmu historycznego*, PWN, Warszawa – Poznań 1978.

¹⁹ P. Buczkowski, A. Klawiter, L. Nowak, *Historical Materialism as a Theory of Social Whole*, w: Nowak (red.), *Social Classes, Action and Historical Materialism*, Rodopi, Amsterdam 1982, ss. 236–280.

polityczna i kulturowa mają analogiczną do sfery gospodarczej budowę. W sferze politycznej da się wyróżnić środki przymusu i system organizacji władzy, który składa się na bazę polityczną; baza polityczna wraz z systemem instytucji politycznych składa się zaś na warunki społeczno-polityczne; oprócz nich można wyróżnić świadomość polityczną. W podobny sposób rekonstruowano moment kulturowy społeczeństwa, w którym wyróżniano narzędzia poznania i system organizacji poznania. Były one elementami bazy poznania, do której – w trybie zależności adaptacyjnej dostosowywał się system instytucjonalno-prawny organizacji poznania. Społeczne warunki poznania (ich składowymi była baza poznania i optymalny system instytucjonalno-prawny) determinowały świadomość meta-poznawczą. Pomędzy wyróżnionymi komponentami momentu politycznego i duchowego miały zachodzić zależności adaptacyjne.

5. Nie-Marksowski materializm historyczny

Próby zastosowania przez Leszka Nowaka uogólnionej formy adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego do budowy teorii socjalizmu okazały się nieprzekonujące i doprowadziły go do budowy nie-Marksowskiego materializmu historycznego (nie-Mmh)²⁰. Teoria ta, przejmując pogląd na izomorficzną strukturę trzech dziedzin życia społecznego: polityki, kultury i gospodarki wypracowaną w adaptacyjno-idealizacyjnej rekonstrukcji materializmu historycznego, wzmacnia antagonistyczny charakter materializmu historycznego. Prowadzi to do uogólnienia pojęcia klasy społecznej. Leszek Nowak zakłada, że klasy społeczne istnieją nie tylko w gospodarce, ale wyłaniają się także w polityce i kulturze. W życiu politycznym klasa władców, dysponując środkami przymusu, powiększa globalną sferę wpływów, ograniczając autonomię obywateli. W życiu gospodarczym dysponowanie środkami produkcji pozwala klasie właścicieli maksymalizować produkt

---

²⁰ L. Nowak, *Property and Power. Towards a non-Marxian Historical Materialism*, Reidel, Dordrecht – Boston – Lancaster 1983; idem, *Power and Civil Society. Toward a Dynamic Theory of Real Socialism*, Greenwood Press, Westport – London 1991; idem, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. I–III, Nakom, Poznań 1991. Na temat nie-Marksowskiego materializmu historycznego: K. Brzechczyn, *Nie-Marksowski materializm historyczny Leszka Nowaka – stan obecny i perspektywy rozwojowe*, w: J. Brzeziński, A. Klawiter, T.A.F. Kuipers, K. Łastowski, K. Paprzycka, P. Przybysz (red.), *Odwaga filozofowania. Leszkowi Nowakowi w darze*, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 2002; idem, *Wokół periodyzacji procesu historycznego...*; idem, *Concetti base del materialismo storico non-Marxiano: Prospettive e sviluppi*, w: G. Borbone (red.), *Scienza, marxismo e metafisica. Leszek Nowak e la Scuola Metodologica di Poznań*, Limina Mentis Editore, Villasanta 2012.

dodatkowy kosztem dochodów bezpośrednich producentów. Natomiast w kulturze monopol dysponowania środkami produkcji duchowej pozwala kastom kapłańskim na rozszerzanie swego panowania duchowego i ograniczanie autonomii wiernych. Antagonizmy społeczne oparte na nierównym dostępie do materialnych środków społecznych (przymusu, produkcji i indoktrynacji) w każdej z trzech dziedzin życia społecznego mają więc charakter autonomiczny.

Podziały klasowe mogą też się kumulować i np. jedna klasa społeczna, aby powiększyć swoją moc społeczną, może przejąć np. dyspozycję środkami przymusu i produkcji bądź przymusu i produkcji duchowej. W związku z tym można wyróżnić społeczeństwa supraklasowe, w których jedna klasa społeczna kontroluje kulturę i politykę (fasyzm) czy kulturę, politykę i gospodarkę (komunizm). Nie-Marksowski materializm historyczny zawiera interpretację historii społeczeństw klasowych cywilizacji europejskiej w okresie 2,5 tysiąca lat – od niewolniczych społeczeństw antycznej Grecji i Rzymu do współczesnych społeczeństw kapitalistycznych europejskiego Zachodu i socjalistycznych Wschodu.

Nie-Marksowski materializm historyczny w kształcie zaproponowanym przez Leszka Nowaka pomijał kwestię wewnętrznego zróżnicowania rozwojowego społeczeństw europejskich (np. podział na zachodnio- i środkowo-europejską linię rozwojową). Aby przewyciężyć to ograniczenie, Krzysztof Brzechczyn zmodyfikował wyjściowy model rozwoju ekonomiczno-społecznego w nie-Mmh, poszerzając go o koncepcję dwóch typów rewolucji ekonomicznych oraz budując dwa nowe modele społeczeństwa ekonomicznego: z nadmiarem i z niedoborem siły roboczej²¹. Model z nadmiarem siły roboczej, który wycinkowo tylko aproksymuje rozwój społeczeństw zachodnioeuropejskich, zakłada pogorszenie położenia ekonomicznego bezpośrednich producentów oraz zaostrzenie konfliktu społecznego pomiędzy tymi ostatnimi a właścicielami. Natomiast model z niedoborem siły roboczej zakłada poprawę położenia ekonomicznego bezpośrednich producentów i złagodzenie form konfliktu społecznego. Model ten jest jednak w stanie wyjaśnić tylko fragment dziejów społeczeństw Europy Środkowej, a mianowicie okres kolonizacji na prawie niemieckim w XIII–XIV wieku, w którym nastąpiła znacząca poprawa położenia ekonomicznego chłopstwa. Dalszy rozwój społeczeństw środkowoeuropejskich przeczy tendencjom rozwojowym zakładanym przez model społeczeństwa ekonomicznego z niedoborem siły roboczej. Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnia-

---

²¹ K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 1998.

nej można bowiem interpretować jako pogorszenie, a nie poprawę sytuacji chłopstwa. Przyczyniło się do tego wiele czynników ubocznych, których łączny wpływ przeważał działanie mechanizmów rozwojowych zakładanych przez skonstruowany model.

Innym ograniczeniem nie-Mmh był brak konceptualizacji rozwoju społeczeństw pozaeuropejskich. W tym celu Brzechczyn zbudował typologię linii rozwojowych pozwalających zinterpretować historię społeczeństw należących do cywilizacji pozaeuropejskich²². W zależności od tego, jaka klasa: kapłańska, władców czy właścicieli jest klasą główną, w konsekwencji odpowiednio: polityczny, ekonomiczny i hierokratyczny był typ linii rozwojowej. W zależności od stopnia kumulacji podziałów klasowych dany typ linii rozwojowej może wystąpić w odmianie: trój-momentowej (klasa główna jest klasą pojedynczą), dwu-momentowej (klasa główna jest klasą podwójną łączącą dysponowanie dwoma materialnymi środkami społecznymi) i jedno-momentowej (klasa główna jest klasą potrójną kontrolującą trzy materialne środki społeczne). Ponadto w zależności od tego, jakie relacje zachodzą pomiędzy zdominowanymi układami klasowymi, można wyróżnić polityczną hierokratyczną i ekonomiczną wersję poszczególnych odmian linii rozwojowych. Krzyżując te kryteria podziału, można zaś otrzymać osiemnaście typów społeczeństw, których rozwój inicjuje odrębne linie rozwojowe. Typologia ta oddaje w pewnej mierze zróżnicowanie rozwojowe społeczeństw należących do różnych kręgów cywilizacyjnych.

Charakterystyczną cechą rozwojową społeczeństw europejskich – w świetle zakładanej teorii – jest rozdzielenie podziałów klasowych, zaś cechą rozwojową społeczeństw pozaeuropejskich – ich kumulacja (w różnych wariantach i natężeniu). Podstawowym twierdzeniem „empirycznej” części książki jest teza, że kumulacja władzy ekonomicznej i politycznej w rękach jednej klasy społecznej była charakterystyczną cechą rozwojową społeczeństwa meksykańskiego od okresu przedkolumbijskiego do rewolucji meksykańskiej w 1911 r.

---

²² K. Brzechczyn, *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2004; dalsze rozwinięcia tej typologii: M. Ciesielski, *Problem kumulacji podziałów klasowych we współczesnym kapitalizmie. Próba interpretacji teoretycznej*, w: K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska (red.), *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, „Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki” 22/2013; T. Zarębski, *Struktura klasowa społeczeństw hydraulicznych. Próba parafrazy teorii Karla Augusta Wittfögla w świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, w: K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska (red.), *Jednostka w układzie społecznym...*

Brzechczyn dokonał również konkretyzacji materialistyczno-świadomościowego modelu władzy w nie-Mmh, pozwalającej uwzględnić wpływ krytycznej dyskusji ideowej na proces dostosowywania się świadomości społecznej do warunków społeczno-politycznych²³. Pozwala to na zrewidowanie ustaleń przyjmowanych przez Leszka Nowaka w kwestii optimum rewolucyjnego. Według niego najkorzystniejszym z punktu widzenia realizacji interesu mas typem rewolucji była rewolucja wytwarzająca własne instytucje, lecz pozbawiona wykrystalizowanej doktryny ideowej. Tymczasem dokonana eksplikacja krytycznej dyskusji ideowej prowadzi do wyróżnienia rewolucji z krytyczną świadomością ideową. Rewolucja taka wytwarza doktrynę ideową, która – w wyniku mechanizmu krytycznej dyskusji – jest podatna na korekty i modyfikacje. Sprawia to, że ten typ wystąpień rewolucyjnych jest w stanie lepiej realizować interesy obywateli od rewolucji zorganizowanej.

6. Nie-Ewangeliczny model człowieka

Równoległe Nowak pracował nad antropologicznymi podstawami nie-Marksowskiego materializmu historycznego, tworząc model człowieka ujawniający ograniczenia racjonalistycznej koncepcji jednostki ludzkiej, czerpiącej swe filozoficzne uzasadnienie z religii judeochrześcijańskiej²⁴. Zgodnie z tą koncepcją można wyróżnić trzy obszary relacji międzyludzkich. W obszarze normalnym panować ma zasada wzajemności. Jednostka odpowiada wrogością na doznawaną – ze strony partnera interakcji – wrogość oraz życzliwością na okazywaną jej życzliwość. Im jednak jednostka doznaje większego zła, tym jej skłonność opowiadania maleje. W końcowym stadium tego procesu – w obszarze zniewolenia – jednostka rezygnuje z realizacji własnych preferencji i przejmuje cudze – swojego ciemiężcy. Natomiast im jednostkę spotyka większe dobro, tym jej skłonność do odwzajemniania się takim samym dobrem maleje. W końcowym stadium tego procesu – w obszarze zbieszenia – jednostka również rezygnuje z realizacji własnych preferencji, kierując się kontrpreferencjami partnera interakcji.

²³ K. Brzechczyn, *O ewolucji solidarnościowej myśli społeczno-politycznej w latach 1980–1981. Studium z filozofii społecznej*, Wyd. Naukowe WNS UAM, Poznań 2013.

²⁴ L. Nowak, *Władza. Próba teorii idealizacyjnej*, In Plus, Warszawa 1987. Na temat nie-Ewangelicznego modelu człowieka: M. Ciesielski, *Zagadnienie ograniczeń racjonalnego modelu działań ludzkich. Próba ujęcia działania nawykowo-racjonalnego*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2012, ss. 37–48; idem, *Nie-Ewangeliczny model człowieka. O antropologii Leszka Nowaka*, „Studia z Filozofii Polskiej” 8/2013.

7. Metafizyka unitarna

Na przełomie lat 80. i 90. Nowak rozpoczął badania nad treściami metafizyki, która mogłaby być założeniem filozoficznym teorii kultury²⁵. Punktem wyjścia było spostrzeżenie, że idealizacja jest tylko jedną z form władz mentalnych z rodziny procedur deformacyjnych, właściwą jedynie działalności naukowej. Polega ona na przejściu od danego obiektu do obiektu uboższego ontycznie na mocy założeń idealizujących pozbawionych pewnych właściwości. Opozycją operacji idealizacji jest transcendentalizacja – kontrfaktyczne wzbogacenie przedmiotu o pewne cechy. Oprócz tych silnych procedur deformacyjnych wyróżnia się słabe: potencjalizację dodatnią – obiekt potencjalizowany ma te same właściwości co obiekt wyjściowy, tyle że występują one w większym natężeniu, oraz potencjalizację ujemną – obiekt posiada te same właściwości, tyle że w natężeniu mniejszym. Tworzona metafizyka unitarna odrzuca podstawowe założenia uznawanej obecnie za standardową (pozytywistyczną) metafizyki, a mianowicie założenie o jedyności świata, jego substancjalności (rzeczy są wyjściową kategorią metafizyczną) i pozytywności istnienia (to, co istnieje, jest w jakiś sposób pozytywne).

Próba podsumowania

Rocznicowy charakter tekstu sprawia, że Czytelnik oczekuje od autora napisania krągłymi zdaniem zgrabnego podsumowania. Trudność w napisaniu takiego zakończenia polega na tym, że na globalną ocenę intelektualnej obecności Leszka Nowaka w polskiej i światowej filozofii trzeba jeszcze poczekać. Poznański filozof zyskał trwale miejsce w filozofii światowej dzięki opracowaniu idealizacyjnej teorii nauki, i w tej mierze dla znawców jego wkład jest niekwestionowany.

Mniejszy wpływ na polskie nauki społeczne i humanistyczne, od tego, na jaki zasługiwały, wywarły koncepcje Nowaka z filozofii społecznej. W latach 80. wpłynęły na to okoliczności polityczno-historyczne: pozbawienie możliwości publikowania pism z nie-Marksowskiego materializmu historycznego oraz wydalenie w latach 1984–1989 z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. W latach 90. na recepcję teorii społecznych Leszka Nowaka

---

²⁵ L. Nowak, *Byt i myśl. U podstaw negatywistycznej metafizyki unitarnej*, t. I–III, Zysk i S-ka, Poznań 1998, 2004, 2007. Streszczenie głównych wątków tej koncepcji zob. K. Kiedrowski, *Zarys negatywistycznej metafizyki unitarnej*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2010.

wpłynęły warunki kulturowe. Imitacyjna, będąca w gruncie rzeczy przejawem prowincjonalizmu polskich nauk humanistycznych i społecznych, inspirowana postmodernizmem niechęć do budowy meta-narracji ograniczyła w niewątpliwy sposób zasięg oddziaływania Nowakowej filozofii społecznej.

Natomiast negatywistyczna metafizyka unitarna oczekuje nadal na recepcję społeczności filozoficznej. Co więcej, nie wszystkie metafizyczne prace Leszka Nowaka zostały jeszcze wydane.

NAUKI HUMANISTYCZNE I SPOŁECZNE
WOBEC PROBLEMÓW
WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA

Poznań 2015

KOMITET NAUKOWY
prof. dr hab Zbigniew Drozdowicz, prof. dr hab. Roman Kubicki,
prof. dr hab. Jacek Sójka, prof. dr hab. Jerzy Brzeziński,
prof. dr hab. Rafał Drozdowski

Wydanie I

PROJEKT OKŁADKI
Adriana Staniszevska

Zdjęcia na s. 4:
Archiwum B Międzynarodowych Targów Poznańskich

REDAKCJA I KOREKTA
Adriana Staniszevska
Michał Staniszevski

ŁAMANIE
Adriana Staniszevska

Zdjęcia wykorzystane w części I publikacji:
Instytut Filozofii – archiwum Instytutu
i Grzegorz Tomczak (zdjęcie prof. Leszka Nowaka);
Instytut Kulturoznawstwa – archiwum Instytutu;
Instytut Psychologii – archiwum Instytutu oraz prof. dr hab. Jerzego Brzezińskiego;
Instytut Socjologii – archiwum Instytutu;
Katedra Religioznawstwa i Badań Porównawczych – archiwum Katedry

© Copyright by Wydział Nauk Społecznych UAM w Poznaniu 2015

ISBN 978-83-64902-06-2

WYDAWNICTWO NAUKOWE WYDZIAŁU NAUK SPOŁECZNYCH
UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
60-569 Poznań, ul. Szamarzewskiego 89c

DRUK
Zakład Graficzny UAM
61-712 Poznań, ul. Wieniawskiego 1